

08.07.2016. Справа № 825/1140/16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58892506>.

9. Затвердження угоди про визнання винуватості у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 369-2 КК України : вирок Центрального районного суду м. Миколаєва від 11.05.2016 № 1-кп/490/415/2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57721583>.

10. Вирок Комунарського районного суду м. Запоріжжя про визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 189 КК України, від 21.06.2016 № 1-кп/333/243/16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58450932>.

11. Зелінська О. Перспективи громадського контролю в Україні / О. Зелінська // Фундація «Відкрите суспільство», жовтень 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osf.org.ua/data/blog_down/Civil_participat_Zelin_artcle.pdf.

УДК 347.962(477)«8/11»(091)

КРАВЧУК В.М.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОСНОВ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУДДІВ У ПЕРІОД КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРЕДИНА XVI – КІНЕЦЬ XVIII СТОЛІТТЯ)

У статті проведено історико-правовий аналіз становлення конституційних основ правового статусу суддів у період Козацько-Гетьманської держави середини XVI – кінця XVIII століття. Особлива увага приділяється інституту конституційних основ правового статусу суддів, який продовжує утверджуватися та розвиватися. Зроблено висновок про те, що нині встановлюються окремі елементи правового статусу суддів: вимоги, які пред'являються до суддів, порядок їх обрання та призначення, присяга суддів, повноваження суддів, відповідальність суддів, гарантії безпеки суддів.

Ключові слова: *правовий статус, правовий статус судді, правосуддя, суддя, судова система.*

В статье проведен историко-правовой анализ становления конституционных основ правового статуса судей в период Казацко-Гетманского государства середины XVI – конца XVIII века. Особое внимание уделяется институту конституционных основ правового статуса судей, который продолжает утверждаться и развиваться. Сделан вывод о том, что сегодня устанавливаются отдельные элементы правового статуса судей, в частности требования, которые предъявляются к судьям, порядок их избрания и назначения, присяга судей, полномочия судей, ответственность судей, гарантии безопасности судей.

Ключевые слова: *правовой статус, правовой статус судьи, правосудие, судья, судебная система.*

The article has the analyzed becoming of constitutional bases of legal status of judges in the period of the Cossacks of middle of XVI – end of XVIII of century. The special attention is spared to the institute of constitutional bases of legal status of judges, which continues to become established and develop. Drawn conclusion, that the separate elements of legal status of judges are set in this period, in particular: requirements that is produced to the judges; order of their electing and setting; oath of judges; plenary powers of judges; responsibility of judges; guarantees of safety for judges.

Key words: *legal status, legal status of judge, justice, judge, judicial system.*

© КРАВЧУК В.М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права (Східноукраїнський національний університет імені Лесі Українки)

Вступ. Період другої половини XV – кінця XVIII століття в історії України, коли козаки вели визвольну боротьбу проти шляхетської Польщі й турецько-татарських загарбників, іменується Козацько-Гетьманською державою. Зі становленням та утвердженням козацтва, виникненням Запорізької Січі пов'язується виникнення нових організаційних форм судової системи. За таких умов доцільним видається дослідження правового статусу суб'єктів, що виконували функції суддів у період другої половини XV – кінця XVIII століття.

Постановка завдання. Можливість використання історичного досвіду в дослідженні конституційних основ правового статусу суддів у наші дні не була предметом самостійних наукових розвідок. Саме тому виникнення та розвиток конституційних основ правового статусу суддів варто розглядати в нерозривному зв'язку з історією держави та права в цілому й історією суду та судочинства зокрема. Попередньо проведений нами аналіз генезису правового статусу суддів в період Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави дав підстави зробити висновок про те, що цей період характеризувався становим поділом суспільства, феодальним ладом і майже необмеженою владою князя в усіх сферах суспільного життя, у тому числі в судочинстві [1, с. 36–41]. Тому об'єктивний інтерес викликає питання конституційних основ правового статусу суддів у наступний історичний період – період Козацько-Гетьманської держави.

Результати дослідження. Автори юридичної енциклопедії визначають Запорізьку Січ як українську військово-політичну організацію, автономне утворення в межах Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, Кримського ханства, Росії [2, с. 518]. На чолі Запорізької Січі стояв кошовий отаман, який уособлював всю вищу владу (військову, адміністративну, судову та певною мірою духовну). Кошовий отаман затверджував обраних на військовій раді старшин, розподіляв військову здобич і прибутки, виконував функції найвищого судді, здійснював загальне керівництво військовими справами та представляв Січ у міжнародних відносинах [3, с. 105].

Після 1648 р. підвищилася роль козацтва, що заснувало свої форми військового суду у вигляді судів сотень, полкових і Генерального суду, які увібрали в себе шляхетські суди, що діяли раніше. Як зазначає відомий історик М. Щербак, другою після кошового отамана особою на Січі був військовий суддя, якого щорічно обирали на військовій раді (вибірність – курсив В. К.). Військовий суддя був хранителем старих звичаїв і порядків, на яких тримався весь козацький устрій, а також обов'язком (курсив В. К.) якого було здійснювати суд «скоро, право і нелицеприятно» [4, с. 163].

Також варто відзначити, що в цей період встановлюються певні соціально-економічні гарантії суддівської діяльності, зокрема матеріальне забезпечення. Так, відповідно до Статей Богдана Хмельницького та жалуваних грамот від 27 березня 1654 року «Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів. На писарів і на судей військових <...> щоб було по млину, для прогудування, тому що несуть великі видатки» [5, с. 17]. Тобто виділялись певні матеріально-фінансові ресурси для ефективного здійснення суддями своїх функціональних обов'язків.

З 1569 р. в українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, було запроваджено польську судову систему, яка ґрунтувалася на залежності суду від адміністрації та становому принципі побудови судової системи [6, с. 181]. Тепер у кожному повіті Речі Посполитої існувало три види судових установ: земські, гродські й підкоморські. Судили в них посадові особи місцевої адміністрації – воєводи, старости, а також земські судді й підсудки. Їх обирали з «віри годних», законнонароджених, освічених шляхтичів-християн, які повинні були «знати права», мати середній достаток, бути справедливими, правдивими, принциповими, некорисливими [7, с. 182]. Утім, ці вимоги здебільшого залишалися побажаннями. Як правило, судову владу отримували заможні міщани, а рівень морального розвитку часто не враховувався. Серед суддів цього періоду були різні люди: такі, що усвідомлювали свій моральний і професійний обов'язок і виконували покладені на них функції, докладаючи великих душевних зусиль, а були й такі, для яких ці повноваження були лише джерелом прибутку. Крім того, на початку XVII ст. серед суддів майже не залишається представників української знаті. Політично свідомо українська еліта поступово зникає, зливаючись із польськими панівними станами, приєднуючись до їхньої культури. Отже, українську правову культуру того періоду репрезентувала в основному дрібна шляхта, яка мало впливала на судочинство Речі Посполитої [6, с. 170–172].

Відомий історик судоустрою Гетьманщини Д. Міллер зазначав, що, імовірно, судовий устрій на той час відповідав прийнятому в Речі Посполитій і складався із судів земських, повітових, міських і підкоморських, а також міщанських судів у містах, козацьких судів і судів духівництва [8, с. 80]. Варто погодитись з І. Назаровим у тому, що зазначені суди були судами становими, оскільки розглядали спори між певними категоріями громадян: представниками шляхти, козацтва, духівництва, міщанами, і сучасною мовою їх можна було б охарактеризувати як спеціалізовані (зі спеціалізацією за суб'єктом звернення) [9, с. 13].

Однак дослідники висловлювали й сумніви з приводу наявності на території України у XVII ст. злагодженої судової системи. Зокрема, А. Лазаревський вважав, що створювати шляхетські суди на той час на території Лівобережної України не було кому і не було для кого [10, с. 76–77], а О. Левицький зазначав, що становий характер магістратських і ратушних судів не мав сенсу в нестановій Малоросії [11, с. 8].

Дійсно, під час визначення системи судів і суддів, що діяли в українській державі того часу, виникають труднощі через незначну кількість джерел, що характеризували їхню діяльність. Тому вважаємо за доцільне приєднатися до плеяди тих вітчизняних істориків права, котрі переконані в тому, що судова система в Україні у другій половині XVII – XVIII ст. являла собою ієрархію на чолі з Генеральним військовим судом, полкових, сотенних та сільських судів [4, с. 191–192; 12, с. 263–264].

Генеральний військовий суд складався з військових суддів, кількісний склад яких досить часто змінювався. Оскільки цей суд виконував роль найвищої судової інстанції в тогочасній судовій системі, до військових суддів висувалися більш суворі вимоги. Так, військовий суддя мав бути людиною компетентною у праві, чесною, освіченою, гідною, непідозрілою, совісною, постійною у словах і справах. Військовий суддя присягався розглядати справи неупереджено, без тяганини, керуватися законами, а тоді, коли «право мовчало», тобто не регулювало конкретних відносин, – совістю і прецедентом [13, с. 221]. Зазначені вимоги до військових суддів свідчать про досить високий рівень їхнього особистісного професійного потенціалу. Очевидно, що відповідність таким вимогам є підтвердженням освіченості військових суддів, обізнаності в тогочасних правових нормах, володіння іноземними мовами тощо. Та все ж їхній соціально-правовий статус часто визначався тим, що більшість із них були фаховими воїнами, а вже потім суддями.

Основною ланкою судової системи України в другій половині XVII – XVIII ст. були полкові суди, які розглядали цивільні та кримінальні справи, а під час військових походів діяли як військово-полкові суди. До їх складу входили полковник і полкова старшина. На превеликий жаль, за відсутності відомостей про їх формування та статус суддів цих судів можемо лише припускати, що основним функціональним призначенням полковника та полкової старшини (як суддів) було здійснення розгляду цивільних і кримінальних справ.

Важливою ланкою судової системи України в другій половині XVII – XVIII ст. продовжували залишатися сотенні суди, які розглядали скарги на сотенних урядників і рядових козаків. Вони складались із сотника та сотенної старшини, які виконували функції суддів із розгляду зазначених категорій справ. Також у період козаччини другої половини XVI – кінця XVIII ст. діяли мирові, цехові, третейські та ярмаркові суди [4, с. 191–192; 12, с. 263–264].

Початок XVIII століття на території українських земель, що входили до складу інших держав, характеризується більш прогресивним розвитком законодавства про статус суддів.

Зокрема, апогеєм конституційно-правової думки козацьких часів і надбанням, що дійшло до наших днів, безумовно, є перша середина XVI – кінця XVIII століття європейська конституція в сучасному розумінні – «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені між Ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних зборах встановленою присягою названим Ясновельможним Гетьманом, року Божого 1710, 5 квітня, при Бендерах» [5, с. 31–46].

Цей конституційний акт українського середньовіччя закріпив, що судова влада була представлена Генеральним Судом, який повинен був розглядати всі правопорушення (і умисні, і випадкові) незалежно від гетьмана та рішення якого були загальнообов'язкові [5, с. 39].

Суддів новоутворених судів обирають, і до них висувуються конкретні кваліфікаційні (майновий, віковий і освітній цензи), моральні та професійні вимоги. Так, претендент на посаду судді мав бути чесним, компетентним, освіченим, сумлінним, народженим у законному шлюбі, принциповим, мудрим, поміркованим, «мати любов і мужність» [14, с. 108]. Хоча слід зазначити, що й до цього в Універсалі наказного гетьмана Полуботка 1722 р. вже йшлося про певні загальні правила щодо здійснення суддями своїх обов'язків, зокрема судити «як того вимагає закон і необхідність», по совісті, неупереджено, без вимагань, не «п'яним, а тверезим розумом». Крім того, деякі моральні та професійні вимоги до суддівської діяльності встановлювала й Інструкція гетьмана Д. Апостола судам 1730 р., а саме: суддя, крім «природної доброти», мав був совісним, розумним, освіченим, добре знати право, щоб «не тільки за посадою, а й за справами його можна було вважати за суддю» [15, с. 332].

Досліджуючи витоки становлення інституту юридичної відповідальності суддів, О. Овчаренко зазначає, що за часів Петра I велике значення зберігала Розправна палата, до якої подавалися скарги, у тому числі і щодо неправосудних рішень суду [16, с. 63–64]. Крім того, у січні 1722 року для розгляду скарг на тяганину й неправосуддя при Сенаті було запроваджено посаду рекетмейстера. «Які чолобитні подані будуть рекетмейстеру на неправий суд колегій і канцелярії, які колегіям не підпорядковані, то йому рекетмейстеру їх прийняти, за ними доповісти Нам, і коли ті чолобитні підписані будуть від Нас, диба в тому розшукати; якщо ж такі чолобитні подано йому в отлучках Наших, то пропонувати їх Сенату» [17, с. 91].

Існування значної кількості нормативно-правових актів, що регулювали тогочасні суспільні відносини, зумовило необхідність проведення кодифікаційної роботи, результатом якої було вироблення Москвою, під владою якої перебувала значна частина українських земель, проекту збірника українського права під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Переваж-

на більшість дослідників юридичної природи цього документа констатують, що він не був класичним державно-юридичним актом. Проте, аналізуючи судову практику досліджуваного періоду, І. Бойко засвідчує їх практичне застосування судовими установами Гетьманщини [18, с. 50].

Незважаючи на вищевказане, положення цього важливого проекту містили й досить прогресивні норми, що закріплювали основи правового статусу суддів. Зокрема, відповідно до пункту 3 глави 7 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» правосуддя здійснювали «Військової Генеральної Канцелярії – гетьман, а коли він відсутній – правління гетьманського уряду за указом імператорської величності та при ньому декілька чоловік із генеральної старшини, у Суді Військовому Генеральному – генеральні судді та інші із генеральної старшини або від знатних бунчукових товаришів, що розуміються на праві, а Третейський Суд – із осіб, вказаних у цій же главі, в Полкових канцеляріях – полковники і декілька осіб із полкової старшини і від значкових знатних товаришів, у Сотенних Судах – сотник, отаман, городовий писар, осавул і сотенні хорунжі, а в Ратушних Судах – сотник, отаман, писар, а також вїйт і бургомістри. Судочинство у Сільських Судах здійснюється через отамана, вїйта і декількох козаків та посполитих» [19, с. 202].

Особлива увага у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» приділялась магістратам, що здійснювали правосуддя у містах. Так, відповідно до пункту 1 артикулу 1 глави 26 встановлювалось, що «членами магістратів є: вїйти, бурмістри, райці, лавники; ці члени повинні обиратися зі знатних міщан, совісних, розсудливих, гарної поведінки, бажано освічених, законнонароджених, знаючих право, не молодших двадцяти п'яти і не старших сімдесяти п'яти років, не дуже заможних, бо вони звикли суспільство утискувати, але й не дуже бідних, бо ці через бідність будуть раді служити, а не судити, а з середнього достатку і не жадібних; обирати їх мають у звичайний час на зборах усіх міщан, а також цехових людей і усіх посполитих; так само треба обирати ратушних урядників у непривілейованих містах; у ратушах має бути вїйт і три бурмістри» [19, с. 212].

Продовжуючи дослідження історичних витоків юридичної відповідальності суддів, О. Овчаренко відзначає, що головним гарантом відповідальної службової й позаслужбової поведінки судді традиційно була духовно-моральна відповідальність суддів, яка посилює їхню юридичну відповідальність [16, с. 64]. При цьому дослідниця наголошує на можливості застосування до суддів кримінальної та дисциплінарної відповідальності, аргументуючи свою позицію відповідними імператорськими указами [16, с. 65–67].

І. Назаров, вивчаючи історичні особливості формування судової системи України, найбільшим недоліком козацького суду в зазначений період називає повну відсутність розмежування між владою військовою, адміністративною та судовою, оскільки судьями здебільшого була козацька старшина. Відповідно, старшини, полковники або гетьман, по-перше, могли впливати на рішення, що приймалися судом, а по-друге, не завжди бажали виконувати свої суддівські обов'язки, що призводило або до неможливості судового захисту, або до зволікання. Крім того, майже не передбачалося виконання функцій судді на професійній основі [9, с. 15].

Також варто підкреслити, що професійний статус суддів цього періоду був дещо вищого рівня, ніж на попередніх етапах. Це вже були люди освічені та впливові [14, с. 55; 20, с. 277]. Їх готували в монастирях (оскільки в ті часи навчальні заклади як осередки писемності знаходилися при церкві) Києва, Чернігова, Луцька, Галича, а згодом в університетах Львова й Києва. Однак не всі з них і не завжди могли послідовно реалізовувати свої професійні якості, дотримання яких вимагало незалежності, високої концентрації інтелекту. Так, окремі судді того періоду відомі в історії не як видатні юристи, а як особи, які наймовірно зловживали своїми професійними повноваженнями [15, с. 550], брали хабарі, за допомогою доносів, наклепів та інтриг робили собі кар'єри (за «ліску» – символ влади Генерального судді, як і за гетьманську булаву, завжди точилася боротьба), виносили несправедливі вироки [14, с. 33].

Висновки. Таким чином, у період Козацько-Гетьманської держави (середини XVI – кінця XVIII століття) на території сучасної України інститут правового статусу суддів продовжує утверджуватися та розвиватися. У часи середньовічної української держави продовжують встановлюватися такі елементи статусу суддів, як вимоги, які пред'являються до суддів, порядок їх обрання та призначення, присяга суддів, повноваження суддів, гарантії безпеки суддів. Що ж до відповідальності суддів, то починають виокремлюватися заходи кримінальної, дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності. У цей непростий період для української держави продовжує розвиватися і формуватися інститут конституційних основ правового статусу суддів, адже саме на цей період припадає ухвалення першого конституційного акта, відомого під назвою «Конституція Пилипа Орлика 1710 року».

Список використаних джерел:

1. Кравчук В. Історико-правові аспекти основ правового статусу суддів у період Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави (IX – середина XVI століття) / В. Кравчук // Історико-правовий часопис: науковий журнал / упоряд. О. Крикунов. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. – № 1 (7). – С. 36–41.

2. Кресін О. Запорізька Січ / О. Кресін // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [гол. ред. : Ю. Шемшученко] – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2 : Д – Й. – С. 518–521.
3. Погорецький М. Гарантії суддівської незалежності при притягненні суддів до юридичної відповідальності : [монографія] / М. Погорецький, О. Польовий, О. Яновська. – К. : ВД «Дакор», 2014. – 308 с.
4. Історія держави і права України : [підручник] / А. Чайковський (кер. авт. кол.), В. Батрименко, Л. Зайцев, О. Копиленко та ін. ; за ред. А. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
5. Історія української Конституції / упоряд. А. Слюсаренко, М. Томенко. – К. : Право, 1997. – 464 с.
6. Історія держави і права України : в 2 т. : [підручник] / за ред. В. Тація, А. Рогожина. – Том 1. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 648 с.
7. Леонтович Ф. Руська Правда і Литовський Статут / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. : Ю. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда. – К., 2002. – 463 с.
8. Міллер Д. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. / Д. Міллер // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. : Ю. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 3 : Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / упоряд. : І. Усенко, Т. Бондарук, О. Самійленко ; відп. ред. І. Усенко. – К. : Вид. Дім «Юридична книга», 2003. – С. 60–96.
9. Назаров І. Історичні особливості формування судової системи України / І. Назаров // Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 19. – Х. : Право, 2010. – С. 12–22.
10. Лазаревский А. Суды в старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – № 7–8. – С. 75–80.
11. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1901. – Т. 72, кн. 1. – С. 6–10.
12. Іванов В. Історія держави і права України : [підручник] / В. Іванов. – К. : КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
13. Меліхова Ю. Суд і суддя в історичній реальності (від Київської Русі до сьогодення) / Ю. Меліхова // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 1 (64). – С. 217–228.
14. Радутная Н. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка / Н. Радутная. – М. : Юрид. лит., 1977. – 144 с.
15. Лазаревський А. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке / А. Лазаревський // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. : Ю. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 3 : Історія держави та права України: козацько-гетьманська доба / упоряд. : І. Усенко, Т. Бондарук, О. Самійленко ; відп. ред. І. Усенко. – К. : Вид. Дім «Юридична книга», 2003. – С. 545–585.
16. Овчаренко О. Юридична відповідальність судді: теоретико-прикладне дослідження : [монографія] / О. Овчаренко. – Х. : Право, 2014. – 576 с.
17. Исаев И. История государства и права России : [учеб. пособие]. – 3-е изд., перераб. и доп. / И. Исаев. – М. : Юристъ, 2004. – 797 с.
18. Бойко І. Держава та право Гетьманщини / І. Бойко. – Львів : Світ, 2000. – 465 с.
19. Хрестоматія з історії держави і права України : [навч. посіб.] / упоряд. : А. Чайковський (кер.), О. Копиленко, В. Кривоніс, В. Свистунов, Г. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
20. Гончаренко В. Історія держави і права України. Академічний курс. – Т. 1 / В. Гончаренко, А. Рогожин, В. Румянцев, М. Страхов та ін. – К. : Право, 2000. – 633 с.